

[0846] Het Oudfries: rechtstaal in beginsel

Anne Tjerk Popkema

Zusammenfassung

Mit diesem Aufsatz wird bezweckt, auf der Basis sämtlicher bis etwa 1350 aus den friesischen Gebieten überlieferter Rechtstexte Aussagen bezüglich deren ursprünglichen Schriftsprache zu machen. Dabei wird davon ausgegangen, dass dieses Korpus als repräsentativ für die mittelalterliche friesische Rechtstextproduktion gelten darf. Weil im Fall der älteren Texte die altfriesischen (oft viel) zahlreicher sind als die lateinischen, liegt es nahe, schon von daher eine stärkere Tradition des Altfriesischen anzunehmen. Es wird erläutert, dass das Verhältnis zwischen den Traditionen der Schriftsprachen bei der Bestimmung der Originalschriftsprache eines Textes als Argument herangezogen werden. Weiterhin wird dargelegt, dass das Lateinische in allen Bereichen Anwendung fand, mit Ausnahme jedoch des innerfriesischen Rechts. Für solche Texte scheint hier im Allgemeinen die Volkssprache verwendet worden zu sein. Unter Berücksichtigung der Befunde in bestimmten nord- und westeuropäischen Gebieten wird gezeigt, dass dieses Ergebnis sich kulturell-gesellschaftlich gut erklären lässt. Von daher kann konkludiert werden, dass in den friesischen Gebieten die Volkssprache, also das Altfriesische, die Originalschriftsprache der ältesten Rechtsquellen gewesen sein muss.

Want thet der skiet in der tyed thet forgeeth mytther tyed an werth forjeten, hit ne se thet ma hit byscriwe ‘want wat in de loop der tijd gebeurt, vergaat mettertijd en wordt vergeten, tenzij men het schriftelijk vastlegt’¹

*Inleiding*²

Het taalprimaat van de oudste Friese rechtsbronnen is een veelbestudeerde kwestie binnen de oudfrisistiek.³ Sinds Von Richthofen stelde dat het Latijn

-
1. Uit de arenga van de oosterlauwerse *Thriantan*-oorkonde uit 1385, uitgegeven in Buma/Ebel (1972), p. 208-210. Mijn vertaling.
 2. Voor het becommentariëren van een eerdere versie van dit artikel bedank ik Jarich Hoekstra, Jan Popkema en Johanneke Sytsema.
 3. In het volgende wordt onderscheiden tussen de termen ‘Fries’ (=Middeleeuws Friesland betreffend) en ‘Oudfries’ (= de Oudfriesse taal betreffend). Het ‘Friesse corpus’ behelst dus alle schrijfproducten die ons uit middeleeuws Friesland zijn overgeleverd, inclusief

de oorspronkelijke taal van optekening van de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* moet zijn geweest,⁴ bleef het een thema dat regelmatig in de vakliteratuur terugkeerde.⁵ Alhoewel het Latijnse taalprimaat voor de alleroudste rechtsbron, de *Lex Frisionum* van rond 800, wel vaststaat, geldt dat niet voor de oudste overgeleverde rechtsteksten die op deze oerbron zouden volgen. Slechts in het geval van enkele teksten heeft de discussie tot een algemeen geaccepteerde oplossing geleid, maar voor de meeste, waaronder de genoemde *Keuren* en *Landrechten*, staat het taalprimaat nog altijd niet vast.

Om de schrijftaal van een eerdere of zelfs de eerste versie vast te stellen werden in het verleden meestal uitsluitend of hoofdzakelijk tekst-interne argumenten aangevoerd, bij voorkeur in een stemmatologisch mal gegoten. Slechts zelden is bij dergelijk onderzoek echter *endgültig* te bewijzen dat die eerdere versie ook echt de primaire schrijftaaltraditie vertegenwoordigt: zij kan op haar beurt immers ook weer een vertaling zijn geweest.

Uitspraken aangaande toenmalige cultureel-maatschappelijke omstandigheden kunnen dan dienen om aan het een of andere taalprimaat motief te verlenen. Pas recentelijk is, door Rolf Bremmer, voor het eerst een uitgebreide poging ondernomen om het taalprimaat van de oudste Friese rechtsteksten vooral op basis van cultuurhistorische omstandigheden te bepalen, door algemenere uitspraken te doen over middeleeuwse schrijftaaltradities in de Friese landen.⁶ Bremmer concludeert dat in het geval van enkele van de oudste rechtsteksten het Latijn de oorspronkelijke taal van optekening moet zijn geweest.⁷ Mijns inziens mogen echter kanttekeningen worden geplaatst bij de uitgangspunten die Bremmer hanteert: te veel wordt ervan uitgegaan dat de Friese landen zich automatisch in het gelid van direct omringende gebieden zouden hebben geschaard, te weinig wordt met de samenstelling van de daadwerkelijke overlevering (waarin het Latijn in het geval van Friese rechtsteksten ten opzichte van het Oudfries slechts een uiterst be-

de niet-Friestalige. Dit onderscheid is niet nieuw: men vergelijk de titel van Von Richthofens tekstuitgave (*Friesische Rechtsquellen*, waarin ook niet-Friestalige teksten zijn opgenomen) met die van het woordenboek op de Oudfriese teksten in die uitgave (*Altfriesisches Wörterbuch*).

4. Von Richthofen (1880-1886), deel I, p. 20-21.

5. Voor een beknopt overzicht van de onderzoeksgeschiedenis, vgl. Sytsema (1998), § 4.3.1 of Henstra (2002), p. 114-116.

6. Bremmer (2004), met name de hoofdstukken 7 en 8.

7. Ibid., p. 107-118.

scheiden rol speelt) rekening gehouden. De ter ondersteuning aangevoerde tekst-interne argumenten ter verklaring van dat Latijnse taalprimaat blijken bovendien voor meerderlei interpretatie vatbaar te zijn. Bremmers conclusies aangaande het veronderstelde Latijnse taalprimaat van enkele van de oudste Friese rechtsteksten kunnen zodoende niet overtuigen.⁸

In het nakomende wil ik bepalen of een analyse van de Friese tekstoverlevering *an sich* waarde kan hebben voor onderzoek naar het taalprimaat van teksten. Eerst wil ik vaststellen hoe de overgeleverde schrijftaaltradities van rechtsteksten zich tot elkaar verhouden, door te inventariseren wanneer en voor welke rechtsteksten welke schrijftaal feitelijk is overgeleverd. Daarna wil ik proberen de uitkomsten van die inventarisatie in het licht van de middeleeuwse Friese schrijfproductie te duiden, daarbij ook de vergelijking met andere Europese gebieden zoekend. Na een korte samenvatting volgen de conclusies van mijn onderzoek, dat antwoord moet geven op de volgende vraag: wat was de rol van het Oudfries in het proces van rechtsoptekening?

Om aan te sluiten bij de genoemde studie van Bremmer, die op dit gebied de meest recent gepubliceerde stellingname vertegenwoordigt, zal ik mij in het navolgende hoofdzakelijk beperken tot de periode tot ongeveer halverwege de veertiende eeuw. Voor de volledigheid zullen evenwel af en toe ook gegevens en teksten uit de latere middeleeuwse periode worden behandeld. Bij gebrek aan relevante teksten uit hedendaags West- en Noord-Friesland beperkt het onderzoek zich tot de middeleeuwse Friese gebieden tussen Vlie en Wezer. In dit artikel worden overigens de in de oudfrisistiek gebruikelijke tekstaanduidingen en handschriftsiglen gebruikt.⁹

Als afsluiting van deze inleiding nog enige woorden over de representativiteit van de overlevering. Een niet onbelangrijke rol in dit onderzoek is weggelegd voor de voorlopige inventaris die Bremmer recentelijk maakte van overgeleverde dertiende en vroeg-veertiende-eeuwse handschrift(fragment)en uit de Friese landen.¹⁰ Moge die lijst ook ter verbetering en aanvulling zijn gepresenteerd,¹¹ de genresamenstelling zal door eventuele aanvullingen nauwelijks veranderen. Bovendien is van belang voor dit artikel dat in het veelzijdige proces van teloorgang van handschriften, zoals geschetst door Bremmer,¹² de verhouding tussen de overgeleverde schrijftalen

8. Popkema (2005), met name p. 107-112.

9. Deze zijn merendeels terug te vinden bij Johnston (2001).

10. Bremmer (2004), *Appendix 4*.

11. *Ibid.*, p. 158.

12. *Ibid.*, p. 13-18.

hoogstwaarschijnlijk niet substantieel zal zijn beïnvloed.¹³ Kortgezegd kan dus naar mijn mening het overgeleverde corpus van handschriften en handschriftfragmenten uit de periode tot halverwege de veertiende eeuw, eventueel aangevuld met latere afschriften, als representatief worden beschouwd inzake schrijftaaltradities en schriftelijk beoefende genres.

De schrijftalen van de oudste intern-Friese rechtsteksten geïnventariseerd

Hoe liggen de feiten er bij als het gaat om de overgeleverde schrijftalen van de oudste intern-Friese rechtsteksten? Onder intern-Friese rechtsteksten wordt in het volgende verstaan: rechtsteksten waarvan de inhoud betrekking heeft op middeleeuws Fries gebied en die (waarschijnlijk) door een zich in Fries gebied bevindende persoon of instantie zijn opgesteld ten behoeve van andere personen of instanties in Fries gebied. Daarmee worden bijvoorbeeld de *Bisschopszoen* uit 1276 of de verdragen tussen Bremen en Riustringen uit 1220 en 1324 niet als intern-Friese rechtsteksten beschouwd: in deze gevallen was een zich niet in Fries gebied ophoudende persoon of instantie één der betrokken partijen (de bisschop van Münster resp. de stad Bremen). Bovendien worden, in navolging van Bremmer,¹⁴ gebruiksteksten als oorkonden en akten buiten beschouwing gelaten. In het nakomende bespreek ik de inventarisatie van de gebruikte schrijftalen van de belangrijkste intern-Friese rechtsteksten. Ze zijn in de Bijlage als de Tabellen 1-21 opgenomen.¹⁵ Omdat een Middelnedersaksisch taalprimaat voor deze teksten als uitgesloten mag gelden, zijn de vele Middelnedersaksische versies niet verwerkt.

Vanwege het belang van de teksten en de aandacht die ze in het verleden hebben gekregen, sta ik eerst en wat uitgebreider stil bij de *17 Keuren* en *24 Landrechten* (Tabel 1). Zij behoren tot de oudste Friese rechtsteksten na de *Lex Frisionum*, waarbij de *Keuren* aantoonbaar een beetje ouder zijn dan de *Landrechten*. Over de precieze datering van de eerste optekening van deze

13. Theoretisch is het natuurlijk niet onmogelijk dat er meer verloren zou gaan van taal A dan van taal B, maar zo'n gang van zaken zou wel erg onverwacht en uitzonderlijk zijn. Bij gebrek aan bewijs voor een dergelijke ontwikkeling mag men dan ook aannemen dat de verhouding tussen de overgeleverde schrijftalen niet of slechts in zeer geringe mate is beïnvloed.

14. Ibid., p. 91.

15. Onder de 21 geïnventariseerde teksten bevinden zich ook enkele teksten die strikt genomen niet als intern-Fries recht kunnen gelden, zoals *Fon alra Fresena Fridome* (Tabel 12) of de *Proloog op de 17 Keuren en 24 Landrechten* (Tabel 13). Volledigheids halve zijn ze toch in de Bijlage opgenomen.

teksten lopen de meningen uiteen.¹⁶ Een *terminus ante quem* wordt evenwel door de *Hunsinger Keuren van 1252* wordt geboden, omdat daarin naar het Zesde Landrecht wordt verwezen. In de tijd na die eerste optekening zijn Oudfriesse, Latijnse en later ook vele Middelnedersaksische versies in rechtscompilaties opgenomen. In Tabel 1, hier ter illustratie (maar zonder de verklarende voetnoten, zie daarvoor de Bijlage) herhaald, zijn alle bekende Latijnse en Oudfriesse redacties van de *Keuren* en *Landrechten* volgens datering en taal ingedeeld.

Tabel 1 Datering en schrijftaal voor de 17 *Keuren* en 24 *Landrechten*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1300	Oudfries	R ₁ (Oosterlauwers (OL))
1325-50	Latijn/Oudfries	H ₁ (OL)
1325-50	Latijn/Oudfries	H ₂ (OL)
1350-1400	Oudfries	E ₁ (OL)
±1400?	Oudfries	Om (fragmenten) (OL)
±1430	Oudfries	F (OL)
1450-75	Latijn	Aa (OL)
1464 (±1530)	Oudfries	J (Westerlauwers (WL))
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1484-1486	Oudfries	D (WL)
1483-1500	Latijn	Uf (OL)

Uit de tabel blijkt ten eerste dat er vier Latijnse (waarvan één in fragmenten) tegen negen Oudfriesse (waarvan drie in fragmenten) versies zijn overgeleverd. De oudst bewaard gebleven exemplaren van deze pan-Friese rechtsbepalingen zijn ons uit de tijd rond 1300 overgeleverd, in een Oudfriesse versie, opgenomen in R₁. De oudste Latijnse versies zijn (tezamen met Oudfriesse versies in dezelfde codices) in H₁ en H₂ overgeleverd en stammen uit de periode 1325-1350. Alle overgeleverde Latijnse versies zijn afkomstig uit Oosterlauwers Friesland tussen Eems en Lauwers. De oudste Middelnedersaksische versie is overigens in een handschrift uit het derde kwart van de vijftiende eeuw overgeleverd, de zogenaamde Codex Sickinghe (Aa).

Uit de andere tabellen (2-21, daaronder ook teksten, waarvan het oudst overgeleverde exemplaar pas uit de vijftiende eeuw dateert) valt onder andere het volgende af te lezen: er zijn geen Latijnse exemplaren bekend van

16. In het verleden is vaak de elfde eeuw als tijd van optekening gesuggereerd, een datering die recentelijk door Henstra van een nieuw, op numismatische gronden rustend fundament werd voorzien (Henstra (2002)).

enkele oude rechtsteksten, zoals de *Urkeran*, het *Westerlauwers Zeendrecht*¹⁷ en het *Oudere Skeltanariocht*.¹⁸ Ook van andere, vermoedelijk wat jongere teksten als de *Proloog op de Keuren en Landrechten*, *Haet is Riocht* en het *Rudolfsboek* zijn slechts Oudfriese exemplaren overgeleverd. Latijnse versies zijn er, naast die van de *Keuren en Landrechten*, van het *Algemene Boeteregister* (H₁ en H₂ (Tabel 3)), de *Wenden op de 17^e Keur* (H₁ en H₂ (Tabel 7)), de *Hunsinger Keuren van 1252* (een marginaal fragment in F (Tabel 14)) en de *Willekeuren van de Upstalsboom* (Ro, sinds 1517 vele afschriften van de kroniek van Worp van Thabor (Tabel 18)). Uit de tabellen 1-21 blijkt in zijn algemeenheid dat de oudst overgeleverde versie van alle verwerkte teksten zonder uitzondering Oudfries is. Bovendien is de overgeleverde Oudfriese teksttraditie meestal sterker dan de Latijnse. De enige uitzondering hierop wordt door de *Willekeuren van de Upstalsboom* gevormd: sinds 1525 zijn, naast de enkele oudere Oudfriese, tientallen Latijnse versies van deze tekst overgeleverd. Zij gaan terug op twee Latijnse versies, waarvan de oudste uit de tijd kort voor 1500 en een uit de periode rond 1525 dateert.¹⁹

Van enkele intern-Friese rechtsteksten zijn weliswaar geen Oudfriese, maar wel Latijnse of Middelnedersaksische versies bewaard gebleven. Vanwege het ontbreken van een Oudfriese versie zijn zulke teksten niet in het overzicht van Johnston opgenomen en ze ontbreken dus ook in de Tabellen 1-21. In de op basis van juridische criteria samengestelde inventaris van Gerbenzon zijn ze wel opgenomen.²⁰ Uit diens apparaat heb ik die intern-Friese rechtsteksten verzameld waarvan geen Oudfries exemplaar is overge-

17. Bremmer (2004), p. 107-108 interpreteert een Latijnse tekst in D, die aldaar direct aan het *Westerlauwers Zeendrecht* voorafgaat, onterecht als een fragment van een Latijnse versie van dat *Westerlauwers Zeendrecht* (vgl. Popkema (2005), p. 108).

18. Een bijzonder geval vormen de Latijnse afschriften van de eerste paragraaf van het *Oudere Skeltanariocht* (Tabel 2): wellicht moet voor deze paragraaf een eigen teksttraditie worden aangenomen, die meer of minder los staat van het *Oudere Skeltanariocht* zelf. Verderop in dit artikel wordt op deze kwestie dieper ingegaan.

19. Vgl. Tabel 18. Als betoogd door Von Richthofen en geaccepteerd door Meijering, zijn de Latijnse versies in twee groepen te verdelen (Meijering (1974), p. 83 en 89). Enerzijds de redactie zoals alleen overgeleverd in Ro (±1495), anderzijds de groep die stamt van de kroniek van Worp van Thabor, een kroniek die in 1517 werd geschreven en waarvan de eerste afschriften in het tweede kwart van de zestiende eeuw verschenen.

20. Gerbenzon (1982). Uitgezonderd is het zogenaamde *Victorburer Strafregister*, een zeer slecht leesbaar register van in veteverband begane misdaden en de bijbehorende boeten. Het register werd door een latere hand op de laatste pagina van B₁ toegevoegd (vgl. Buma/Ebel (1965), p. 9-10) en werd voor het eerst uitgegeven in His (1901), p. 359-362.

leverd en waarvan het oudst bewaard gebleven exemplaar uit de periode voor 1350 stamt,²¹ zie de volgende tabel:

Tabel 22 Latijnse intern-Friese rechtsteksten tot 1350 (waarvan geen Oudfriese versie bekend is)

<i>Datering oudste hand- schrift</i>	<i>Schrijf- taal</i>	<i>Titel Gerbenzon</i>	<i>nr. Gerben- zon</i>
±1300	Latijn	Victorburer Strafregister	Geen
1317	Latijn	Zijlrecht van de Drie Delfzijlen	775
1327	Latijn	Buurbrief van Appingedam	791
1345	Latijn	Ouder Brookmer-Emsinger verdrag	696
1345	Latijn	Jonger Brookmer-Emsinger verdrag	697

Weliswaar zijn van de *Buurbrief van Appingedam* en het *Zijlrecht van de Drie Delfzijlen* ook Middelnedersaksische versies bekend, maar omdat ook de (Latijnse) originelen zijn overgeleverd, staat het wel vast dat het om vertalingen gaat. Friese rechtsteksten waarvan slechts Middelnedersaksische exemplaren bekend zijn, zijn uit de tijd tot 1350 niet overgeleverd.

De overgeleverde schrijftaaltradities als indicator voor het taalprimaat

Uit de tabellen blijkt dat, op het handjevol teksten in Tabel 22 en de *Willekeuren van de Upstalsboom* na, alle intern-Friese rechtsteksten een uitgesproken sterkere Oudfriese dan een Latijnse traditie kennen. De vraag is natuurlijk of aan een dergelijke constatering bewijskracht voor de vaststelling van het taalprimaat mag worden toegekend.

Op zichzelf kunnen gegevens betreffende schrijftaaltradities nog niets onomstotelijks over het taalprimaat van de oudste Friese rechtsteksten zeggen, omdat zij immers niet teruggaan tot de tijd van eerste optekening. Maar dergelijke gegevens kunnen wel als basis dienen voor een reconstructie. We mogen redelijkerwijs aannemen dat degene die een tekst voor het eerst optekende, zulks niet deed om slechts één enkel *Urtyp* te leveren dat slechts bedoeld was om meteen te vertalen. We mogen er dus eveneens van uitgaan dat die oorspronkelijke taal van optekening door de eerste kopiïsten werd overgenomen. En zo kon voor de betreffende tekst een, wat ik hier noem,

21. De *Buurbrief van Appingedam* en het *Zijlrecht van de Drie Delfzijlen*, waarvan de originelen zijn overgeleverd, mogen als aanvulling op Bremmers inventaris gelden. De andere teksten zijn daar impliciet wel in vertegenwoordigd, omdat ze zijn overgeleverd in B₂, door Bremmer als geheel in de inventaris opgenomen.

primaire schrijftaaltraditie ontstaan. Op een bepaald moment is er eventueel een vertaling van diezelfde tekst aangeboden, waardoor een *secundaire schrijftaaltraditie* naast de *primaire* ontsproot. Het lijkt aannemelijk dat daarbij de *primaire schrijftaaltraditie* van de tekst zich heeft kunnen handhaven, en als oudere traditie wellicht sterker dan de *secundaire*. Dit houdt in dat, als een tekst in verschillende talen is overgeleverd, één van de overgeleverde schrijftalen de *primaire schrijftaaltraditie* zal vertegenwoordigen. Bovendien houdt dit in dat, als een tekst in slechts één schrijftaal is overgeleverd, zich in deze taal dus wellicht de *primaire schrijftaal* van die tekst laat herkennen. Het kan echter theoretisch niet worden uitgesloten dat een *secundaire schrijftaaltraditie* van een tekst in de tijd tussen de eerste optekening en het begin van de daadwerkelijke overlevering sterker is geworden dan de *primaire schrijftaaltraditie*, of deze zelfs volledig heeft verdrongen. De kans daarop neemt logischerwijze echter af, naarmate de tijdsspanne tussen de niet overgeleverde eerste optekening en het begin van de daadwerkelijke overlevering kleiner wordt. Bij gebrek aan duidelijk bewijs voor een aanleiding tot laatstgenoemde ontwikkeling (ten gevolge waarvan dus de zwakker of zelfs niet overgeleverde schrijftaaltraditie de *primaire schrijftaal* vertegenwoordigt) is een dergelijke gang van zaken als uitgangspunt evenwel niet erg aantrekkelijk. Aannemelijker is een uitgangspunt, waarbij de sterkere of zelfs enig overgeleverde schrijftaal de *primaire schrijftaaltraditie* vertegenwoordigt.

Toegepast op de in de tabellen 1-22 geïnventariseerde schrijftalen zou deze reconstructie betekenen dat voor bijna alle teksten, met uitzondering van de *Willekeuren van de Upstalsboom* en de in tabel 22 genoemde teksten, een Oudfries taalprimaat mag worden aangenomen: voor al deze teksten is immers de Oudfrie traditie veel sterker dan de Latijnse. Maar zonder overtuigende motivering van de *primaire taalkeuze* blijven dergelijke uitspraken nog steeds weinigzeggend.

Latijn en Oudfries: een domeinverdeling?

Laten we, om te proberen die motivering te bepalen, het geheel van de in de tabellen behandelde Friese rechtsteksten eens overzien. Als gezegd tekent zich dan, niettegenstaande het handjevol teksten waarvan slechts Latijnse versies zijn overgeleverd, een beeld af waarin voor de meeste teksten de Oudfrie traditie op zijn zachtst gezegd sterker is dan de Latijnse. Omdat Johnston in de aan de tabellen ten grondslag liggende paragraaf voornamelijk rechtsteksten verwerkte, geven de tabellen nog geen goed overzicht van

de genres in de Friese overlevering tot ca. 1350. We kunnen de verzamelde gegevens hier echter spiegelen aan de eerder genoemde inventaris van Bremmer van de overgeleverde dertiende-eeuwse en vroeg-veertiende-eeuwse handschrift(fragment)en uit de Friese landen. Als we de samenstelling van de codices R₁, R₂, B₁, B₂, H₁ en H₂ verdisconteren (in de inventaris zijn deze niet per tekst uitgesplitst),²² dan blijkt uit Bremmers inventaris dat het gebruik van het Oudfries zich tot ca. 1350 in zeer hoge mate tot Fries recht beperkt.²³ Voor alle andere genres die in Bremmers inventaris bijeen zijn gebracht, zoals geestelijke teksten en commentaren of kopieën van Romeins of kanoniek recht, zijn, met genoemde uitzonderingen, slechts Latijnse exemplaren overgeleverd. Om kort te gaan spreekt uit de inventaris, anachronistisch gezegd, een soort domeinverdeling, waarin tot ca. 1350 het gebruik van het Oudfries zich hoofdzakelijk tot optekening van intern-Fries recht lijkt te hebben beperkt en het Latijn voor alle andere genres werd aangewend.²⁴

De volkstaal als taal van rechtsoptekening in Europees perspectief

Als de hierboven gesuggereerde domeinverdeling tussen Oudfries en Latijn aan te nemen is, moet er een reden zijn geweest om voor het optekenen van het Friese recht primair het Oudfries te gebruiken en dus het bestaande monopolie van het Latijn op schrijfproducten te doorbreken. In het verleden is, in aansluiting op Johnstons studie naar de aanwezigheid van ideologische motieven in de Oudfriese rechtsbronnen,²⁵ al eens gesuggereerd dat ideologie wellicht aanleiding was om de eigen volkstaal te gebruiken voor de optekening van de *Keuren* (en wellicht de *Landrechten*) in het Oudfries.²⁶ Toch lijkt het mij waarschijnlijker dat het gebruiken van het Oudfries domweg een gevolg is van het feit dat deze rechtsregels voorafgaand aan de schriftelijke optekening lange tijd oraal, dus in de volkstaal, zijn overge-

22. Vgl. voor de globale inhoud van de rechtshandschriften Johnston (2001), p. 581.

23. Uitgezonderd zijn slechts enkele relatief kleine geestelijke teksten en passages, zoals de *Oudfriese Psalmglossen*, de *Vijftien tekenen voor de Dag des Oordeels* (R₁), de *Schepping van Adam* (E₁) en de *Vijf Sleutels der Wijsheid* (H₁/H₂). Voor de laatste drie heeft Buma (1950), resp. p. 9-18, p. 18-26 en p. 29-34) aangetoond dat ze op een Europese Latijnse traditie teruggaan.

24. Hier mag ook worden gewezen op de conclusie van Vries dat 'resumerend kan worden gesteld dat in het tijdperk van de Friese vrijheid het Fries de taal van recht en wetgeving in Westerlauwers Friesland is geweest (...)' (Vries (1993), p. 22).

25. Vooral Johnston (1998).

26. Henstra (2002), p. 117.

leverd. Dat is immers een gang van zaken die wij ook kennen uit andere Europese gebieden, zoals IJsland en Engeland.

Dit doet mij terugkeren naar de studie van Bremmer, die, om te illustreren dat volkstalige rechtsoptekening in de Friese gebieden voor 1200 nauwelijks mogelijk zou kunnen zijn, de Friese landen met omliggende gebieden als Holland, het Saksische gebied en Denemarken vergelijkt. Daarbij worden onder meer de Middelnedersaksische *Saksenspiegel* en de Ouddeense *Jyske Lov* als voorbeeld gegeven,²⁷ beide vroeg-dertiende-eeuwse optekeningen van intern recht. Een belangrijk verschil tussen beide teksten is echter dat de *Jyske Lov* meteen in het Ouddeens werd gesteld, terwijl de *Saksenspiegel* eerst in het Latijn was opgetekend.²⁸ In het licht van de eventuele vergelijkbaarheid met de Friese gebieden is hier bovendien van belang dat de rivier de Eider in de hedendaags Noordduitse deelstaat Sleeswijk-Holstein de noordelijke grens van het Heilige Roomse Rijk vormde, zodat de *Jyske Lov* buiten en de *Saksenspiegel* binnen dat grote rijk werd opgetekend.

Aangaande grote delen van het Europa van de Volle Middeleeuwen (waaronder het Heilige Roomse Rijk) is bekend dat men zich, ook voor rechtsoptekening, lange tijd van een schriftelijke *lingua franca* bediende: het Latijn. Pas in de loop van de dertiende eeuw zien we een ontwikkeling waarin naast het Latijn ook de volkstaal als taal van rechtsoptekening gaat functioneren. De oorzaken van volkstalige rechtsoptekening zijn als volgt samen te vatten. In Europa was, mede vanwege het *Decretum Gratiani* van rond 1140 (waarin men onder andere werd gemaand oraal recht op te tekenen),²⁹ een hernieuwde stroom van rechtscodificatie op gang gekomen, waarin ook de onder gezag van de Roomse keizer staande gebieden werden meegevoerd. In eerste instantie bediende men zich daarbij slechts van het Latijn. Maar in de loop van de dertiende eeuw waren de bevolking en de complexiteit van de maatschappij al dermate toegenomen dat men de volkstaal moest aanwenden om de kennis van het recht onder het volk te verspreiden en zodoende de touwtjes stevig in handen te kunnen houden. Het was dan ook een feodale vorst, namelijk graaf Hoyer von Falkenstein, die de

27. Bremmer (2004), p. 85.

28. Deze eerste optekening van de *Saksenspiegel* door Eike von Repgow heeft waarschijnlijk kort na 1220 plaatsgevonden. Pas enige tijd later werd dat Latijnse origineel, in opdracht van Eikes leenheer graaf Hoyer von Falkenstein, in het Middelnedersaksisch vertaald (vgl. Dobozý (1999), p. 3), een vertaling die kort voor 1235 moet zijn afgesloten (ibid., p. 29).

29. Ibid., p. 28.

eerste grootschalige volkstalige rechtsoptekening instigeerde. Hij zette een streekgenoot van lagere adel, Eike von Repgow, (waarschijnlijk) kort na 1220 aan het oraal overgedragen recht in zijn streek op te tekenen, eerst in het Latijn en later ook in volkstalige vertaling.³⁰ Het resultaat, de eerder genoemde *Saksenspiegel*, verwierf razendsnel populariteit, in gebieden buiten het Heilige Roomse Rijk, zoals in Frankrijk en Polen, maar ook in de gebieden die erbinnen vielen, zoals de Nederlanden. Men spiegelde zich in deze streken aan Eikes lichtend voorbeeld en zodoende kwam het mede daardoor vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw ook aldaar al gauw tot volkstalige rechtsoptekening. Van belang is hier echter vooral het feit dat in al die streken het Latijn vanouds de taal voor rechtsoptekening was en de volkstaal dus een secundaire traditie vertegenwoordigde.³¹

Laten we nu eens kijken in meer perifere (dat wil zeggen, zich buiten het Heilige Roomse Rijk bevindende) West- en Noord-Europese gebieden, zoals Engeland en Scandinavië. Het valt dan op dat de oudste rechtsteksten daar stevast in de volkstaal zijn opgetekend, na lange tijd mondeling te zijn overgedragen.³² Zo liet, als gezegd, koning Valdemar van Denemarken zijn *Jyske Lov* in 1241 direct in het Ouddeens noteren. Verder besloten de IJslanders al in het begin van de twaalfde eeuw hun oude, uit een orale traditie stammende rechtsregels in het Oudnoors op te tekenen.³³ Hetzelfde geldt voor Zweden, en ook in het Engeland van voor de *Norman Conquest* in 1066 werd de volkstaal primair voor interne rechtsoptekening gebruikt.³⁴

30. Vgl. noot 28. Het gaat hierbij overigens niet om codificatie in de zin van ‘het bindend vastleggen van recht’: ‘Planned as a repository of legal custom, Eike’s text did not originally have the status of binding law and is, therefore, not a legal code’ (ibid., p. 29).

31. Vgl. bijvoorbeeld Rickard (1989), p. 45 (Frankrijk), Janich/Greule (2002), p. 206 en Matulewska/Wasielewska (2004), p. 6 (beide aangaande Polen), Van Uytfanghe (2003), p. 21-24 (Nederlanden en Frankrijk).

32. Vgl. Oliver (2002), p. 34-35.

33. Vgl. Heusler (1937), p. IX: ‘In Latein scheinen die Isländer ihr Recht nie festgehalten zu haben. Dagegen zählen Rechtsaufzeichnungen in heimischer Sprache zu den Erstlingen des Isländischen Schrifttums.’

34. Vgl. Brunner (1909), p. 4: ‘Während die Westgermanen des Kontinents ihre älteren Rechtsdenkmäler in lateinischer Sprache aufzeichneten und in Deutschland die deutsche Gesetzes- und Urkundensprache erst im dreizehnten Jahrhundert die lateinische zu verdrängen begann, wurden die angelsächsischen Rechtsquellen gleich den nordgermanischen in heimischer Sprache abgefaßt’. Verder Clanchy (1993), p. 27: ‘Nevertheless a Norman innovation (...) was the replacement of Old English by Latin as the language of royal writs.’ Vgl. ook Oliver (2002), p. 25 (over de laat-zevende- of vroeg-achtste-eeuwse wetten van Æthelberht): ‘these would be the first Germanic laws

Natuurlijk zijn ook uit die meer perifere gebieden Latijnse documenten overgeleverd, maar die hebben zelden betrekking op intern recht. In dergelijke gebieden was het immers ook niet nodig een niet-volkstalige *lingua franca* als schrijftaal voor intern recht te hanteren: de volkstaal was voor ieder begrijpelijk(er). Bovendien hoefde er geen leesbaar, dus Latijns, exemplaar voor de archieven van een of andere ver weg zetelende Roomse vorst te worden vervaardigd. In deze landen vormt, anders dan in de gebieden die tot het Heilige Roomse Rijk behoorden, de volkstalige traditie dus de primaire en de Latijnse de secundaire schrijftaaltraditie, in ieder geval waar het optekening van intern recht betreft.

Om terug te keren naar Friesland: daar kende men in de tijd van de verschriftelijking een afwijkende politieke situatie. Waar omliggende streken als Holland en Saksen deel uitmaakten van het Heilige Roomse Rijk en van keizerswege door feodale vorsten werden bestierd, kenden de Friese gebieden vanaf de twaalfde eeuw in Oosterlauwers en vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw ook in Westerlauwers Friesland een afwezigheid van feitelijk gezag van buitenaf, ook al waren de Friese gebieden formeel wel onderdeel van het Heilige Roomse Rijk.³⁵ De periode vanaf ca. 1100 (in Westerlauwers Friesland dus ca. 1250) tot 1498, het jaar waarin hertog Albrecht van Saksen in Westerlauwers Friesland als gubernator werd gehuldigd, staat dan ook te boek als de tijd van de Friese Vrijheid. In die politieke constellatie zijn de Friese gebieden wellicht beter vergelijkbaar met de genoemde perifere streken Engeland, IJsland en Scandinavië dan met de direct aanpalende gebieden Holland en Saksen, die immers volledig geïntegreerd waren in het machtsstelsel van de Roomse keizer.

Enkele opmerkingen over Latijnse versies van intern-Fries recht

Hierboven suggereerde ik dat er een domeinverdeling tussen het Latijn en het Oudfries zou hebben bestaan, waarbij het Oudfries gereserveerd werd voor de optekening van intern-Fries recht. Toch zijn er ook gevallen waarin een Oudfriese traditie voor intern-Friese rechtsteksten jonger, zwakker of zelfs afwezig lijkt en het Latijn werd gebruikt om intern-Fries recht op te tekenen. Omdat dit een afwijking van de domeinverdeling zou betekenen, behoeven deze gevallen verklaring. Een uitputtende behandeling van de

recorded in the vernacular, rather than in Latin, as was the practice on the Continent.'

35. Vries (2001), p. 542.

individuele gevallen zou hier te ver voeren, maar enkele opmerkingen dienen wel te worden gemaakt.

Zo heeft Meijering voor de *Willekeuren van de Upstalsboom*, met enig voorbehoud, op basis van stilistische en stemmatologische overwegingen geconcludeerd dat de eerste optekening in Westerlauwers Friesland in het Latijn moet hebben plaatsgevonden. De uitdrukkelijk romano-canonistische achtergrond van de opsteller kan daar volgens Meijering mede debet aan zijn geweest.³⁶ Omdat de *Buurbrief van Appingedam* uit 1327 in direct contact staat met datzelfde Upstalsboomverbond,³⁷ is het wellicht niet verwonderlijk dat ook dit document in het Latijn werd opgesteld.

Alhoewel de Oudfriesse traditie in dit geval sterker is dan de Latijnse, mag op deze plaats ook gewezen worden op Johnstons analyse van het 'Latijnse' blok in H₁ en H₂ (in hoofdzaak de *Keuren* en *Landrechten*, de *Wenden op de 17^e Keur* en het *Algemene Boeteregister*). Betreffende dit cluster nam Johnston 'without any doubt' de suggestie van Roeleveld over dat contact met lieden die het Oudfries niet begrepen wellicht de aanleiding was om Oudfriesse teksten in het Latijn te vertalen.³⁸ Mede op basis van de teksten die dit Latijnse pan-Friesse blok vergezellen, concludeert Johnston dat het blok een soort ideologisch pamflet vormde, dat slechts diende om niet-Friezen van het recht van de Friezen op onafhankelijkheid te overtuigen.³⁹ Men kan zich wellicht afvragen of deze 'ideologische' interpretatie van het blok geheel gerechtvaardigd is, maar die eventuele twijfel doet weinig af aan de door Johnston en Roeleveld gedeelde opvatting dat het om uit het Oudfries vertaalde teksten gaat.

Hierboven werden al Latijnse versies van de eerste paragraaf van het *Oudere Skeltanariocht* genoemd. Deze eerste paragraaf behandelt de komst van de graaf naar Westerlauwers Friesland en de wijze waarop diens visitatie plaats dient te vinden. In de archieven van de graven van Holland zijn in of kort na 1312 drie Latijnse stukken ingediend, die alle deze eerste paragraaf bevatten.⁴⁰ Bovendien wist de zestiende-eeuwse Hollander Janus Dousa een afschrift te maken van een andere Latijnse versie van diezelfde eerste paragraaf. Dit afschrift gaat wellicht terug op een vermoedelijk veertiende-eeuwse codex, de zogenoemde (tot op heden onontdekte) codex-Barlarus.⁴¹ Ver-

36. Meijering (1974), p. 119.

37. Ibid., p. 295.

38. Roeleveld (1990), p. 373.

39. Johnston (1998), p. 204-205.

40. Vgl. Algra (1996), p. 254.

41. Ibid., p. 254-255, ook genoemd bij Bremmer (2004), p. 82. De datering van de door Al-

der maakte Dousa bij de eerste paragraaf van het *Landrecht der Vriesne* een marginale aantekening, waarin hij citeert uit dat (wellicht zijn eigen) Latijnse afschrift van die eerste paragraaf.⁴² Weliswaar zijn er enige verschillen tussen de genoemde drie afschriften uit de grafelijke archieven enerzijds en Dousa's afschriften anderzijds (de laatste zijn van beter kwaliteit),⁴³ toch zijn de verschillen niet van dien aard dat de afstand tussen beide groepen groot kan zijn geweest.⁴⁴ Gezien deze (vroeg-)veertiende-eeuwse Latijnse traditie en de pas in de vijftiende eeuw inzettende, met minder exemplaren vertegenwoordigde Oudfriese traditie, zou men kunnen vermoeden dat het *Oudere Skeltanariocht* een Latijns taalprimaat kent. Maar hier verdient het feit aandacht dat in alle vijf bekende Latijnse redacties slechts de eerste paragraaf van de tekst is overgeleverd, die immers voor de Hollandse graaf van direct belang was. Deze eerste paragraaf, die ook in de Oudfriese handschriften J, U en Ro en in de Oudfriese incunabel D is overgeleverd, valt in de volkstalige versies stilistisch en inhoudelijk uit de toon bij de rest van de tekst. Waar het overgrote deel van de paragrafen met formuleringen à la *thit is riocht* begint, gevolgd door een concrete rechtsregel, is de eerste paragraaf kortgezegd een topografische verhandeling over de te nemen route ten tijde van de visitatie en de voorbereiding daarop. De plaats van de paragraaf aan het begin van de tekst alsmede de afwijkende stijl ten opzichte van de rest van het *Oudere Skeltanariocht* en daarbij nog het feit dat de Latijnse versies slechts de eerste paragraaf hebben, doen al vermoeden dat de band tussen deze eerste paragraaf en de rest van de tekst losjes is. Het is bovendien opvallend dat een gedeelte van de laatste passage van de eerste

gra als mogelijke bron genoemde codex-Barlarus is ontleend aan Bostoen (1996). Uit deze codex-Barlarus schreef Dousa een nederlandstalige versie van het *Oudere Skeltanariocht* af (vgl. Bostoen (1996), p. 224). Deze versie, die bekend staat als het *Landrecht der Vriesne*, was overigens hoogstwaarschijnlijk op haar beurt weer een vertaling van een Oudfriese versie (vgl. Bremmer (1996)).

42. Breuker e.a. (1996), p. 18, noot 4.

43. Algra (1996), p. 255.

44. Algra (1996), p. 254-255 noemt enige verschillen, die niet zozeer op het Latijn als wel voornamelijk op Oudfriese toponymen betrekking hebben. De groep van Dousa-afschriften laat daarbij een bekendheid met de Oudfriese taal zien die de 'grafelijke' groep kennelijk ontbeert. Zo berust de variant *Suytvinde*, die in die grafelijke groep voorkomt, hoogstwaarschijnlijk op een foute lezing van *Zuutmude*, de variant die de Dousa-groep heeft. Zo'n fout kon wellicht ontstaan doordat een niet-Fries het element *-mude* wellicht niet (her)kende, maar de term *suytvinde* wel, omdat zij in het Middelnederlands als waternaam voorkomt. Paleografisch is er weinig bezwaar tegen een verlezing *-mude* > *-vinde*.

paragraaf volgens de Middelnederlandse versie⁴⁵ ook op andere plaatsen in het Oudfrieze corpus voorkomt.⁴⁶ Zo vinden we de ‘zwervende’⁴⁷ passage aan het eind van het *Oudere Skeltanariocht* volgens D en U,⁴⁸ maar ook aan het eind van de *Willekeuren van de Vijf Delen* volgens J.⁴⁹ Verder is de passage te vinden aan het eind van de als *Skaekraef* bekend staande tekst volgens D⁵⁰ en nog als toevoegsel aan een losse passage uit het *Autentica Riocht* in U.⁵¹ Verder wijken de onderling vrij dicht verwant lijkende Latijnse redacties van de eerste paragraaf sterk af van de Oudfrieze, die onderling ook een redelijke samenhang vertonen. Zo is de Latijnse paragraaf in alle gevallen duidelijk vanuit een Hollands perspectief opgesteld: er wordt in alle Latijnse versies over Westerlauwers Friesland gesproken als *Frisia Orientalem* ‘oostelijk Friesland’, een aanduiding die logischerwijze alleen in een westelijk van Westerlauwers Friesland gelegen perspectief kan zijn ontstaan: Holland. De Oudfrieze redacties, alsmede de Middelnederlandse, spreken daarentegen geografisch neutraal van *Freesland* of iets dergelijks. Maar ook het verdere verloop van de Latijnse redacties laat een afwijkende overleveringsgeschiedenis vermoeden.⁵² Het zou dan ook de moei-

45. Het gaat hierbij om de passage (Breuker (1996), p. 18, r. 10-13): *Als die grave int land coemt ende hi overhereghe lude soeken zal so sal di sijnen vaene voeren die dien meente eth bewaert* (weergave door mijzelf enigzins aangepast, ATP).

46. Het is in dat licht wellicht betekenisvol dat de in noot 45 geciteerde zin in het Oudfrieze corpus altijd voorkomt in combinatie met de zin *Widekin heet thi forma aesga, deer dyn aersta doem deelde in freescha merkum* (geciteerd volgens Von Richthofen (1840), p. 400). Meijering (1970) beschouwt de twee passages dan ook als ‘twee in enkele Westerlauwerse handschriften tezamen voorkomende, maar niet altijd in hetzelfde verband genoteerde, dus ‘zwervende’ paragraafjes’ (p. 53). In de in dit verband ook door Meijering genoemde *Sage van Karel en Redbad* wordt ook gerefereerd aan Widekin, daar *di formesta aesga* genoemd (vgl. Buma/Ebel (1977), p. 128). Meijering (1970) stelt de verschillende Widekin-passages uit het Oudfrieze corpus in dezelfde traditie. Via Noomen (2001), die de *Sage van Karel en Redbad* een proloog op het *Oudere Skeltanariocht* noemt (p. 4-5), kan de in noot 45 geciteerde zin vervolgens aan een overleveringstraditie worden gekoppeld, die de kenmerking van de eerste paragraaf van het *Oudere Skeltanariocht* als een losse teksteenheid steunt.

47. Vgl. noot 46.

48. Vgl. Steller (1926), p. 147. Anders dan Meijering (1970), p. 59, noot 2 (zich daarbij basierend op Steller (1926)) stelt, komt de passage wel in U voor (*Unia Collationes*, Oxford Bodleian Library, Ms. Junius 109, p. 42).

49. Voor J, vgl. Buma/Ebel (1977), p. 260.

50. Vgl. Von Richthofen (1840), p. 400.

51. *Unia Apographa*, Oxford Bodleian Library, Ms. Junius 49, fol. 43ro.

52. Vergelijk daartoe de versies met vertaling bij Algra (1996), p. 255-256 en Breuker e.a. (1996), p. 18-19.

te waard zijn, de filiatie van deze paragraaf verder uit te zoeken. Hoe dan ook, zolang er geen contemporaine Latijnse afschriften uit een ander deel van het *Oudere Skeltanariocht* boven water komen, ben ik op basis van bovenstaande sterk geneigd deze paragraaf als een later toegevoegde preambule tot de eigenlijke rechtstekst te beschouwen en daarmee als een aparte teksteenheid te zien. Concreet betekent dit dat er mijns inziens voor het *Oudere Skeltanariocht* geen Latijnse fragmenten zijn overgeleverd.

Samenvatting en conclusies

Bij pogingen het taalprimaat van de oudste Friese rechtsteksten vast te stellen is in het verleden terecht veel aandacht gegeven aan tekst-interne argumenten, maar werd te weinig rekening gehouden met de daadwerkelijke overleveringsgeschiedenis van die teksten en de toenmalige cultureel-maatschappelijke omstandigheden. De overleveringsgeschiedenis begint veelal met een orale traditie, waarin oude rechtsregels mondeling werden overgedragen. Pas in een later stadium is begonnen met de optekening van die rechtsregels. In het voorgaande werd gesteld dat de samenstelling van de Friese schriftelijke overlevering tot ca. 1350 als representatief mag gelden voor datgene wat in die periode daadwerkelijk in de Friese gebieden geproduceerd werd. Uit een inventarisatie van de schrijftalen van de 21 belangrijkste Friese rechtsteksten, aangevuld met gegevens uit het apparaat van Gerbenzon, bleek dat in de meeste gevallen de Oudfrieze traditie sterker is dan de Latijnse, die hier en daar zelfs geheel afwezig is. Vervolgens werd beredeneerd dat de verhouding van de overgeleverde schrijftaaltradities wellicht indicatief kan zijn voor het taalprimaat. Ook bleek, na analyse van een inventaris van handschrift(fragment)en die in de Friese gebieden tot ca. 1350 zijn vervaardigd, dat het Oudfries bijna uitsluitend werd gebruikt om intern-Fries recht mee op te tekenen en dat het Latijn voor alle andere genres werd aangewend, maar juist op het gebied van optekening van Fries recht een uitermate zwakke traditie kende. Ik heb dan ook gesuggereerd dat er voor Latijn en Oudfries een soort domeinverdeling speelde. Als laatste is voor dit artikel de constatering van belang, dat in Noord- en West-Europese gebieden die niet tot het Heilige Roomse Rijk behoorden (zoals Engeland, IJsland en Scandinavië), de volkstaal de primaire schrijftaaltraditie vertegenwoordigt, als het om rechtscodificatie gaat. De politieke geschiedenis van de Friese landen geeft aanleiding om bij bestudering van de verschriftelijking van de volkstaal eerder met dergelijke perifere streken ver-

gelijking te zoeken dan met andere gebieden die tot het Heilige Roomse Rijk behoorden, zoals Holland en de Saksische gebieden.

Wat betekent het hierboven samengevatte voor de in dit artikel centraal gestelde vraag: wat was de rol van het Oudfries in het proces van rechtsoptekening? De orale wortels van de oudste rechtsteksten, de overduidelijk sterkere en veelal oudere Oudfrieze traditie, de politieke situatie van Friesland ten tijde van de Friese Vrijheid en de vergelijkbaarheid dienaangaande met gebieden als Engeland, IJsland en Scandinavië leiden tot de volgende conclusie. In de periode tot ca. 1350 was de *ongemarkeerde* situatie dat de volkstaal, dus het Oudfries, ter rechtsoptekening werd aangewend - het Oudfries was dus de rechtstaal *in beginsel*. Dientengevolge is er voor die intern-Friese rechtsteksten die in die periode zijn ontstaan (en waarvan volkstalige afschriften zijn overgeleverd) alle reden om aan te nemen dat zij een Oudfries taalprimaat kennen. In die gevallen waar slechts Latijnse exemplaren bekend zijn of waar de Latijnse traditie sterker is dan de Oudfrieze, is het aannemelijk dat het Latijn de oorspronkelijke taal van optekening zal zijn geweest. Voor dergelijke gevallen, waar dus van de ongemarkeerde situatie werd afgeweken, dient in de toekomst een cultuurhistorische verklaring te worden gevonden.

Er blijven natuurlijk vele vragen open: wat zegt de aangenomen domeinverdeling over de competenties en achtergronden van de personen die voor de verschriftelijking tekenden? En wanneer en onder welke omstandigheden begint de verwatering van die domeinverdeling, die resulteert in Friese kronieken en Latijnse rechtsteksten? Hoe moet de rol van het Middelnedersaksisch als taal van rechtsoptekening worden ingeschat? Hopelijk leidt dit artikel tot verdere bestudering van deze en andere vragen en biedt het daarmee een bruikbare aanvulling op de studie van de verschriftelijking van de volkstaal in de Friese gebieden.

Fach Friesische Philologie

Christian-Albrechts-Universität Kiel

BIBLIOGRAFIE

- Algra (1996): N. Algra, 'De zeilroute der officials door Friesland'. In: Ph. Breuker e.a. (red.), *Landrecht der Vriesne*, p. 254-269. Leeuwarden.
- Bostoen (1996): K. Bostoen, 'Barlarus als de bezitter van Dousa's brontekst'. In: Ph. Breuker e.a. (red.), *Landrecht der Vriesne*, p. 224-244. Leeuwarden.
- Bremmer (1996): R. Bremmer jr., 'Het taalkleed van Dousa's *Landrecht der Vriesne*'. In: Ph. Breuker e.a. (red.), *Landrecht der Vriesne*, p. 77-90. Leeuwarden.
- Bremmer (2004): R. Bremmer jr., *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300*. Hilversum/Leeuwarden.
- Breuker e.a. (1996): Ph. Breuker e.a. (red.), *Landrecht der Vriesne*. Leeuwarden.
- Brouwer (1943): J. Brouwer, 'Hwet in pear flardtsjes parkemint yen leare kinne'. In: *Frysk Jierboek 1943*, p. 32-35.
- Brunner (1909): H. Brunner, *Geschichte der englischen Rechtsquellen im Grundriß*. Leipzig.
- Buma (1950): W. Buma, 'Geestelijke literatuur in Oud-Friesland'. In: *Trije-resom. Ynlidingen hâlden yn de Fryske seksje fan it Ned. Philologenkongres*, p. 5-50. Groningen.
- Buma/Ebel (1965): W. Buma/W. Ebel, *Das Brokmer Recht*. Göttingen (*Altfriesische Rechtsquellen* 2).
- Buma/Ebel (1972): W. Buma/W. Ebel, *Das Fivelgoer Recht*. Göttingen (*Altfriesische Rechtsquellen* 5).
- Buma/Ebel (1977): W. Buma/W. Ebel (red.), *Westerlauwerssches Recht I. Jus Municipale Frisonum* (2 dln.). Göttingen (*Altfriesische Rechtsquellen* 6/1-2).
- Clanchy (1993): M. Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066-1307* (2e ed.). Oxford.
- Dobozy (1999): M. Dobozy, *The Saxon Mirror. A Sachsenspiegel of the Fourteenth Century*. Philadelphia.
- Gerbenzon (1954): P. Gerbenzon, *Codex Parisiensis*. 's-Gravenhage (*Oudfrieze Taal- en Rechtsbronnen* 9).
- Gerbenzon (1982): P. Gerbenzon, *Apparaat voor de studie van Oudfries recht. Deel II: Bronnen*. Groningen.
- Henstra (2002): D. Henstra, 'De eerste optekening van de algemeen-Friese keuren'. In: *It Beaken* 64, p. 99-128.

- Heusler (1937): A. Heusler, *Isländisches Recht. Die Graugans*. Weimar (*Germanenrechte* 9).
- His (1901): R. His, *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter*. Leipzig.
- Janich/Greule (2002): N. Janich/A. Greule (red.), *Sprachkulturen in Europa. Ein internationales Handbuch*. Tübingen.
- Johnston (1998): T. Johnston, 'Old Frisian Law and the Frisian Freedom Ideology: Text and Manuscript Composition as a Marketing Device'. In: R. Bremmer jr./T. Johnston/O. Vries (red.), *Approaches of Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 49/Estrikken 72)*, p. 179-214. Amsterdam/Atlanta.
- Johnston (2001): T. Johnston, 'The Old Frisian Law Manuscripts and Law Texts'. In: H. Munske e.a. (red.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*, p. 571-587. Tübingen.
- Matulewska/Wasielewska (2004): A. Matulewska/M. Wasielewska, 'Latin Maxims and Expressions in English, Estonian and Polish Legal Language in the Aspect of Translation'. In: *Investigationes Linguisticae* X. (E-Tijdschrift). Poznan. <http://www.staff.amu.edu.pl/~inveling/pdf/amatulewskamwasielewskainve10.pdf>
- Meijering (1970): H. Meijering, 'Widekin, thi forma asega'. In: T. Hoeckema/Y. Poortinga/J. Spahr van der Hoek (red.), *Flecht op 'e koai. Stúdzjes oanbean oan Prof. dr. W. J. Buma ta syn sechstichste jierdei*, p. 53-61. Groningen.
- Meijering (1974): H. Meijering, *De Willekeuren van de Opstalsboom. Een filologisch-historische monografie*. Groningen.
- Noomen (2001): P. Noomen, 'Hachens en Wachens: Feit en fiksje yn midsieusk Fryslân'. In: R. Bremmer jr./L. Jansma/P. Visser (red.), *Speculum Frisicum. Stúdzjes oanbean oan Philippus H. Breuker*, p. 3-22. Leeuwarden.
- Oliver (2002): L. Oliver, *The Beginnings of English Law*. Toronto/Buffalo/London.
- Popkema (2005): A. Popkema, 'In reaksje op Bremmer syn *Hir is eskriven*'. In: *It Beaken* 67, p. 102-117.
- Rickard (1989). P. Rickard, *A History of the French Language* (2e ed.). Londen.
- Roeleveld (1990): A. Roeleveld, 'Providentia et Plicht: The Old Frisian Words in the Latin Texts of the Hunsingo Manuscripts'. In: R. Bremmer jr./G. van der Meer/O. Vries (red.), *Aspects of Old Frisian Philology (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 31-32/Estrikken 69)*, p. 371-390. Amsterdam/Atlanta/Groningen.

- Sjölin (1970): B. Sjölin, *Die 'Fivelgoër' Handschrift I. Einleitung und Text*. Den Haag (*Oudfriesse Taal- en Rechtsbronnen* XII).
- Steller (1926): W. Steller, *Das altwestfriesische Schulzenrecht*. Breslau.
- Sytsema (1998): J. Sytsema, *De 17 Keuren en de 24 Landrechten in de Ommelanden rechtshandschriften*. Amsterdam.
- Van Uytfanghe (2003): M. van Uytfanghe, 'Le latin et les langues vernaculaires au Moyen Âge: un aperçu panoramique'. In: M. Goyens/W. Verbeke (red.), *The Dawn of Written Vernacular in Western Europe (Mediaevalia Lovaniensia. Series I/Studia XXXIII)*, p. 1-38. Leuven.
- Von Richthofen (1840): K. von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*. Berlin.
- Von Richthofen (1880-1886): K. von Richthofen, *Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte* (3 dln.). Berlin.
- Vries (1993): O. Vries, 'Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal'. *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)*. Leeuwarden (*Fryske Histoaryske Rige* 9).
- Vries (2001): O. Vries, 'Geschichte der Friesen im Mittelalter: West- und Ostfriesland'. In: H. Munske e.a. (red.), *Handbuch des Friesischen/ Handbook of Frisian Studies*, p. 538-550. Tübingen.

BIJLAGE I

In de volgende tabellen zijn de, zoals Johnston ze noemde, '21 Most Important Texts within Old Frisian Manuscripts' verwerkt.⁵³ De schrijftalen Middelnederlands en Middelnedersaksisch zijn daarbij buiten beschouwing gelaten.

Tabel 1 Datering en schrijftaal voor de 17 *Keuren* en 24 *Landrechten*⁵⁴

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1300	Oudfries	R ₁ (Oosterlauwers (OL))
1325-50	Latijn/Oudfries	H ₁ (OL)
1325-50	Latijn/Oudfries	H ₂ (OL)
1350-1400	Oudfries	E ₁ (OL)
±1400?	Oudfries	Om (fragmenten) ⁵⁵ (OL)
±1430	Oudfries	F (OL)
1450-75	Latijn	Aa (OL) ⁵⁶
1464 (±1530)	Oudfries	J (Westerlauwers (WL))
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1483-1500	Latijn (fragment)	Uf (OL) ⁵⁷
1484-1486	Oudfries	D (WL)

Tabel 2 Datering en schrijftaal voor het *Oudere Skeltanariocht*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
1464 (±1530)	Oudfries	J (WL)
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1484-1486	Oudfries	D (WL)
±1495	Oudfries (fragment)	Ro (WL)

53. De gegevens van de tabellen baseren hoofdzakelijk op Johnston (2001), alwaar men ook de meeste gebruikte siglen toegelicht vindt.

54. Deze gegevens zijn mede ontleend aan Sytsema (1998). Eventuele toevoegingen of commentaren die niet tot de kerntekst behoren, zijn buiten beschouwing gelaten. Daartoe reken ik ook de passages uit E₂ en E₃ die Johnston 'fragments of the *Land Laws*' noemt (Johnston (2001), p. 579), maar mijns inziens beter als aparte teksteenheden, los van de *Landrechten*, kunnen worden geclassificeerd.

55. Sytsema (1998) noch Johnston (2001) maakt melding van het zogenaamde Oudfries 'Ommelander' fragment van de *Keuren*, door Brouwer ontdekt en voor het eerst uitgegeven (Brouwer (1943)).

56. Assen, Rijksarchief, *Collectie Ellents-Hofstede*, Hs. 14. De sigle Aa, die hier voor de Codex Sickinghe wordt gebruikt, heb ik aan Sytsema (1998), Bijlage III ontleend.

57. Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Néerlandais 45. De sigle Uf heb ik aan Sytsema (1998), Bijlage III ontleend. Sytsema (1998), p. 81 antedateerde de eerder door Gerbenzon voorgestelde datering 1520-1530 (Gerbenzon (1954), p. 7).

Tabel 3 Datering en schrijftaal voor het *Algemene Boeteregister*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1300	Oudfries	R ₁ (OL)
1325-1350	Latijn/Oudfries	H ₁ (OL)
1325-1350	Latijn/Oudfries	H ₂ (OL)
1350-1400	Oudfries	E ₁ (OL)
±1430	Oudfries	F (OL)

Tabel 4 Datering en schrijftaal voor het *Westerlauwers Zeendrecht*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1430	Oudfries	F (OL)
1464 (±1530)	Oudfries	J (WL)
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1484-1486	Oudfries	D (WL)
? (±1600)	Oudfries (fragment)	Fs (WL)

Tabel 5 Datering en schrijftaal voor de *Magnussage*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1430	Oudfries	F (OL)
1464 (±1530)	Oudfries	J (WL)
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1484-1486	Oudfries	D (WL)

Tabel 6 Datering en schrijftaal voor de *Urkeran*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
1325-1350	Oudfries	H ₁ (OL)
1325-1350	Oudfries	H ₂ (OL)
1350-1400	Oudfries	E ₁ (OL)
±1430	Oudfries	F (OL)
? (1629/1746)	Oudfries	‘Wicht’-tekst (OL?)

Tabel 7 Datering en schrijftaal voor de *Wenden op de 17^e Keur*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1300	Oudfries	R ₁ (OL)
1325-1350	Latijn/Oudfries	H ₁ (OL)
1325-1350	Latijn/Oudfries	H ₂ (OL)
1350-1400	Oudfries	E ₁ (OL)
±1430	Oudfries	F (OL)
1464 (±1530)	Oudfries	J (WL)
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1484-1486	Oudfries	D (WL)

Tabel 8 Datering en schrijftaal voor de *Wenden op de 16^e Keur*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
1325-1350	Oudfries	H ₁ (OL)
1325-1350	Oudfries	H ₂ (OL)
1350-1400	Oudfries	E ₁ (OL)
±1430	Oudfries	F (OL)

Tabel 9 Datering en schrijftaal voor de *Acht Doemen*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1430	Oudfries	F (OL)
1464 (±1530)	Oudfries	J (WL)
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1484-1486	Oudfries	D (WL)

Tabel 10 Datering en schrijftaal voor het *Jongere Skeltanariocht*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
1464 (±1530)	Oudfries	J (WL)
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1484-1486	Oudfries	D (WL)

Tabel 11 Datering en schrijftaal voor het *Rudolfsboek*⁵⁸

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
1464 (±1530)	Oudfries	J (WL)
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1484-1486	Oudfries	D (WL)
? (±1600)	Oudfries (fragment)	Fs (WL)

Tabel 12 Datering en schrijftaal voor *Fon alra Fresena fridome*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
1325-1350	Oudfries	H ₁ (OL)
1325-1350	Oudfries	H ₂ (OL)

Tabel 13 Datering en schrijftaal voor de *Proloog op de 17 Keuren en 24 Landrechten*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1300	Oudfries	R ₁ (OL)
1325-1350	Oudfries	H ₁ (OL)
1325-1350	Oudfries	H ₂ (OL)
1350-1400	Oudfries	E ₁ (OL)
±1430	Oudfries	F (OL)
1464 (±1530)	Oudfries	J (WL)
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1484-1486	Oudfries	D (WL)

58. Johnston (2001), p. 580 noemt nog 'tiny fragments' in F, A en Ro, die ik echter te 'tiny' acht om een plaats in de tabel te rechtvaardigen.

Tabel 14 Datering en schrijftaal voor de *Hunsinger Keuren van 1252*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
1325-1350	Oudfries	H ₁ (OL)
1325-1350	Oudfries	H ₂ (OL)
±1430	Oudfries	F (OL)
±1450-1500?	Latijn (fragment)	F (OL) ⁵⁹
? (±1600)	Oudfries	Fs (WL)

Tabel 15 Datering en schrijftaal voor de *Brokmonna Bref*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
1276-1300	Oudfries	B ₁ (OL)
1345	Oudfries	B ₂ (OL)

Tabel 16 Datering en schrijftaal voor het *Emsinger Penningschuldboek*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
1450-1500	Oudfries	E ₂ (OL)
1450-1500	Oudfries	E ₃ (OL)

Tabel 17 Datering en schrijftaal voor *Haet is Riocht*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1430	Oudfries	F (OL)
1464 (±1530)	Oudfries	J (WL)
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1484-1486	Oudfries	D (WL)
±1495	Oudfries	Ro (WL)
±1500	Oudfries	A (WL)
? (±1600)	Oudfries	Fs (WL)

59. Dit marginale fragment heb ik, mede op basis van de opmerkingen bij Sjölin (1970), p. 22-23 met twijfel gedateerd. Bij het bedoelde fragment wordt in de uitgave slechts vermeld dat het om een andere hand dan die van de kopiïst gaat (ibid., p. 372). Bij bestudering van foto's van het manuscript, aanwezig op het Frysk Ynstitút van de Rijksuniversiteit Groningen, bleek het om een hand te gaan, die niet veel later dan de kopiïstenhand lijkt te moeten worden gedateerd.

Tabel 18 Datering en schrijftaal voor de *Willekeuren van de Upstalsboom*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
1483-1486	Oudfries	D (WL)
±1495	Latijn/Oudfries	Ro (WL)
1525-....	Latijn	34 afschriften (WL) ⁶⁰
? (±1600)	Oudfries	Fs (WL)

Tabel 19 Datering en schrijftaal voor de *Processus Judicii*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
1457 (18 ^e eeuw)	Oudfries	E _{wo} (OL)
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
±1495	Oudfries	Ro (WL)
±1500	Oudfries	A (WL)

Tabel 20 Datering en schrijftaal voor *Thet Autentica Riocht*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1475 (±1650)	Oudfries	U (WL)
±1495	Oudfries	Ro (WL)
±1500	Oudfries	A (WL)

Tabel 21 Datering en schrijftaal voor *Excerpta Legum*

<i>Datering</i>	<i>Taal</i>	<i>Primaire bron (herkomst)</i>
±1495	Oudfries	P (WL)
±1495	Oudfries	Ro (WL)
±1500	Oudfries	A (WL)

60. Von Richthofen betoogde dat alle Latijnse varianten (opgesomd bij Meijering (1974), p. 84-85), uitgezonderd de redactie volgens Ro, uiteindelijk op de kroniek van Worp van Thabor uit 1517 teruggingen, een aanname die door Meijering van bewijs werd voorzien (ibid., p. 83-89). In Tabel 18 zijn de ‘Worp’-exemplaren wel verwerkt, zij het als één geheel.